

تاکسونومی عددی سرده سالویا (نعنائیان) با تأکید بر گروه‌های D و E فلورا ایرانیکا در شمال شرق ایران

فاطمه بطیاری: دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده علوم، گروه زیست‌شناسی
 * جمیل واعظی: دانشگاه شهید چمران اهواز، دانشکده علوم، گروه زیست‌شناسی
 حمید اجتهادی: دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده علوم، گروه زیست‌شناسی
 محمد فارسی، محمدرضا جوهرچی: دانشگاه فردوسی مشهد، پژوهشکده علوم گیاهی

چکیده

سرده سالویا^۱ متعلق به تیره نعنائیان^۲، دارای پراکنش وسیع جهانی است و مراکز تنوع آن در مدیترانه و آسیاست. تغییرات مورفولوژیکی در این سرده دارای گستره بسیار وسیعی است و شباهت بین گونه‌ها زیاد است، چنان‌که تشخیص مورفولوژیکی گونه‌های این سرده با کلیدهای شناسایی موجود در فلورها سخت و طاقت‌فرسا است. در این تحقیق، ۱۳ گونه این سرده در شمال شرق ایران برای ارائه کلید شناسایی واضح و کامل‌تر بررسی ریخت‌شناسی (مورفومتریک) شدند. در این بررسی، ۷۹ صفت کمی و کیفی ریخت‌شناسی (رویشی و زایشی) بر روی بیش از ۳۵۰ نمونه هرباریومی و جمع آوری شده از جمعیت‌های مختلف اندازه‌گیری شدند. داده‌ها با استفاده از آنالیزهای مؤلفه اصلی و تک متغیره ارزیابی شدند. صفاتی مانند شکل غنچه گل، حلقه کرک‌های درون جام و بیرون‌زدگی جام گل در جدایی گونه‌های این جنس مؤثر بودند. گونه سالویا شریفی^۳ نیز برای اولین بار از استان‌های خراسان جنوبی و شمالی گزارش می‌شود.

مقدمه

سالویا سرده‌ای بزرگ و با اهمیت از نظر دارویی، صنعتی و زینتی است که در برگرفته گونه‌های علفی بوته‌ای، چند ساله و درختچه مانند است [۳]. این سرده با نزدیک به هزار گونه در جهان، متعلق به تیره نعنائیان، زیر تیره استاکیواید^۴ و تبار سالویه^۵ است که در مناطق گرم و نیمه گرمسیری جهان گسترش دارند [۸]. دو مرکز بزرگ پراکنش این جنس در آمریکا و جنوب شرق آسیاست [۱۶]. امروزه با تحقیقات به‌عمل آمده معلوم شده که این گیاه دارای خواص درمانی مهمی است. تعدادی از گونه‌های سالویا حاوی مونوترپن‌هایی با خاصیت ضد عفونی‌کننده هستند [۷].

واژه‌های کلیدی: تاکسونومی عددی، ریخت‌شناسی، شمال شرق ایران، *Salvia*، Lamiaceae

پذیرش ۹۱/۵/۱۶

دریافت ۹۰/۵/۲۰

* نویسنده مسئول j.vaezi@scu.ac.ir

۱. *Salvia* L.

۲. Lamiaceae

۳. *Salvia shariffi*

۴. Stachyioideae

۵. Salviaeae

گونه‌های این سرده به‌عنوان ضد باکتری، ضد میکروب، ضد دیابت و آنتی‌اکسیدان به‌کار می‌روند [۲۰]. این سرده اولین بار توسط لینه با ۲۸ گونه معرفی و نامگذاری شد [۱۵]. این سرده در فلور شرق [۲]، دارای ۸ بخش است و در فلور ترکیه [۹] بر اساس صفاتی همانند برگ کامل یا شانه‌ای، شکل کاسه گل، رنگ و طول جام گل به ۷ گروه تقسیم شده است. این سرده در فلورا ایرانیکا [۸] بر اساس صفاتی نظیر درختچه‌ای مانند یا بوته‌ای، برگ ساده یا شانه‌ای، نوع پرچم، جام گل و نیز وجود حلقه کرک در ناحیه لوله جام گل به ۵ گروه تقسیم شده است. این سرده تنوع و گوناگونی چشمگیری در اشکال رویشی، متابولیت‌های ثانویه، مورفولوژی گل و گرده‌افشانی دارد، که با توجه به زیرجنس‌های آن، منجر به اشتباهات فاحشی در شناسایی می‌شود. تنوع در مورفولوژی این سرده با تغییر طول و عرض جغرافیایی متناسب است و مشکلات زیادی را برای تاکسونومیست‌ها و فیلوژنیست‌ها، ایجاد کرده است [۱۱]. تحقیقات بر روی نواحی *rbcL* و *trnL-F* کلروپلاست ثابت کرد که *سالویا* چند نیا است و ساختار پرچم آن خاستگاه چندگانه دارد [۱۹].

در این سرده، نکته با اهمیت، شباهت‌های زیاد بین گونه‌هاست و گستره تغییرات مورفولوژیکی بسیار زیاد و حتی در سطح درون گونه‌ای دارد که شناسایی گونه‌ها را با مشکل مواجه کرده است. در بسیاری از کلیدها (خصوصاً فلورا ایرانیکا)، پیچیدگی چشمگیری در تشخیص گونه‌ها بر اساس صفات مورفولوژیکی مشاهده می‌شود [۸]. به‌عنوان مثال گونه *سالویا شریفی*^۱ با صفت "براکته از نصف کاسه گل کوتاه‌تر" جدا می‌شود، که برای این گونه صفت جدا کننده نیست. با توجه به این تغییرات وسیع مورفولوژیکی بین گونه‌ای و حتی بین افراد درون یک گونه، هدف از این پژوهش یافتن صفات جدا کننده و متمایز کننده‌ای بین گونه‌های این سرده است در این پژوهش سعی بر این است که با استفاده از تاکسونومی عددی (مورفومتریک)، بهترین صفات جدا کننده بین گونه‌ای را تشخیص داده و در قالب ارائه یک کلید شناسایی معرفی کنیم.

مواد و روش‌ها

در این تحقیق مجموعاً ۳۵۰ نمونه متعلق به ۱۳ گونه از سرده *سالویا* شامل گونه‌های "*سالویا لریفولیا*، *سالویا نموروزا*، *سالویا ماکروسیفون*، *سالویا ویرگاتا*، *سالویا روترانا*، *سالویا اسپینوزا*، *سالویا اتیوپیسی*، *سالویا اسکالرا*، *سالویا سراتوفیلا*، *سالویا خراسانیکا*، *سالویا آتروپاتانا*، *سالویا کلرولوکا*"^۲ که در سه استان خراسان شمالی، رضوی و جنوبی پراکنش دارند [۸]، بررسی شدند و از بین این تعداد، نمونه‌هایی مورد ارزیابی مورفومتریک قرار گرفتند. نمونه‌های بررسی شده از هر بار یوم پژوهشکده علوم گیاهی دانشگاه فردوسی مشهد (FUMH) و نیز از جمع‌آوری در فصل رویشی سال ۱۳۸۹ به‌دست آمدند.

۱. *Salvia shariffi* Rech. f. & Esfand

۲. *S. leriifolia* Bent., *S. nemorosa* Jacq., *S. macrosiphon* Boiss., *S. virgata*, *S. reutrana* Boiss., *S. spinosa* *S. aethiopsis*, *S. scalrea*, *S. cerathophylla*, *S. chorassanica*, *S. atropatana*, *S. chloroleuca*

برای بررسی بیش‌تر، نمونه‌هایی از کوه پیغمبر (منطقه حفاظت شده توران) واقع در استان سمنان، کوه شاهکوه واقع در استان گلستان و اردبیل نیز بررسی شدند. به‌منظور شناخت صفات با اهمیت ریخت‌شناسی از منابعی مانند فلورا ایرانیکا [۸]، فلور شوروی [۱۲]، فلور شرق [۲]، فلور ترکیه [۹]، فلور پاکستان [۱۰]، فلور اروپا [۱۸] و بررسی نمونه‌های هرباریومی استفاده شد. چهل و سه صفت کیفی و ۳۶ صفت کمی (مجموعاً ۷۹ صفت) مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفتند. پس از اندازه‌گیری صفات مذکور، داده‌ها در نرم‌افزار اکسل^۱ وارد شده و ماتریکس داده‌ها تهیه شد. برای تعیین روابط خویشاوندی بین گونه‌ها، ماتریکس مذکور با استفاده از نرم‌افزار کانوکو^۲ [۶] مورد تجزیه و تحلیل مؤلفه‌های اصلی^۳ (PCA) قرار گرفت. سپس با استفاده از نرم‌افزار ان‌تی‌سیس^۴ [۱] ماتریس عدم تشابه و در نهایت دندروگرام با روش^۵ UPGMA رسم شد. به‌منظور تشخیص صفات متمایزکننده بین گونه‌ها، برای تمام نمونه‌ها، آزمون^۶ (NT) با استفاده از نرم‌افزار SPSS ver. 16 انجام شد (جدول ۲). در این آنالیز برای داده‌های اندازه‌گیری نشده^۷، به‌علت ناقص بودن نمونه‌های بررسی شده، از میانگین صفت استفاده شد [۱۴]. در این پژوهش با به‌کارگیری صفات متمایزکننده، کلید شناسایی گونه‌های *سالویا* در خراسان شمالی، رضوی و جنوبی نیز ارائه شد.

جدول ۱. صفات تشخیصی در بررسی خویشاوندی بین گونه‌های سرده *سالویا* نوع اندام به‌کار رفته، نوع صفت، نام

اختصاری، حالات صفات و واحد اندازه‌گیری صفات در ستون‌های جداگانه آمده است

۱	سطح کرک قاعده	Trichome Surface Lower Stem (TSLP)	۰= بدون کرک، ۱= تقریباً بلند و نرم، ۲= بلند و زبر، ۳= پشمی، ۴= تقریباً بدون مو، ۵= تار عنکبوتی، ۶= کوتاه و کم تراکم، ۷= زبر، ۸= بلند، نرم و غده‌دار، ۹= بلند، زبر و غده دار، ۰= ندارد، ۱= دارد
۲	غده با پایه در قاعده	Glandulose on base of stem (GLST)	۰= ندارد، ۱= دارد
۳	تعداد گل در هر چرخه	Number of Flower (NUFL)	۰= ۶، ۱= ۴، ۲= ۶-۴، ۳= ۶-۳، ۴= ۳-۲، ۵= ۴-۲
۴	ضخامت شاخه‌ها	Thick of Branch (THBA)	۰= ضخیم، ۱= نازک
۵	ضخامت براکنه	Thick of Bract (THBR)	۰= ضخیم، ۱= نازک، ۳= علفی
۶	رنگ براکنه	ColorBract(COBR)	۰= کرم، ۱= سبز کم رنگ در وسط سفید، ۲= بنفش، ۳= سبز
۷	عرض براکنه	Maximum Width of Bract (MWBR)	میلی‌متر
۸	طول براکنه	Maximum Length of Bract (MLBR)	میلی‌متر
۹	طول کاسه در حالت گل	Length of Calyx (LECA)	میلی‌متر
۱۰	دندانه میانی لب بالا کاسه گل	Middle Dentate Upper Lobe Calyx (MDSL)	۰= بسیار کوتاه، ۱= کوتاه، ۲= مساوی
۱۱	راس براکنه	Apice of Bract (APBR)	۰= ناگهانی نوک دار شده، ۱= به تدریج نوک دار شده، ۲= دم‌دار، ۳= نوک تیز کوتاه، ۴= نوک تیز، ۵= نیش‌دار
۱۲	رنگ جام گل	Color of Corolla (COCO)	۰= کرم با رگه‌های تیره، ۱= کرم، ۲= بنفش، ۳= آبی لاجوردی، ۴= سفید، ۵= آبی سوسنی
۱۳	بیرون زدگی خامه	Expulsion Style (EXST)	۰= بیرون، ۱= داخل
۱۴	حضور خار کاسه گل	Spine on Calyx Teeth (SCTE)	۰= بدون خار، ۱= خاردار
۱۵	کرک براکنه	Trichome on Bract (TRBR)	۰= کوتاه و کم، ۱= تقریباً کوتاه و زیاد، ۲= بلند و کم، ۳= بلند و زیاد
۱۶	قطر کاسه گل	Width of Calyx (WICA)	میلی‌متر
۱۷	حالت دندانه‌های کاسه گل	Curve Dentate Calyx (CDCA)	۰= تیز، ۱= خمیده

۱. EXCEL ۲. Principal Component Analysis ۳. CANOCO (ver. 4)

۴. NTSYS-Pc (ver. 2. 02e) ۵. Unweighted Pair Group Method with Arithmetic mean

۶. Nonparametric Test (K independent) ۷. missing data

ادامه جدول ۱

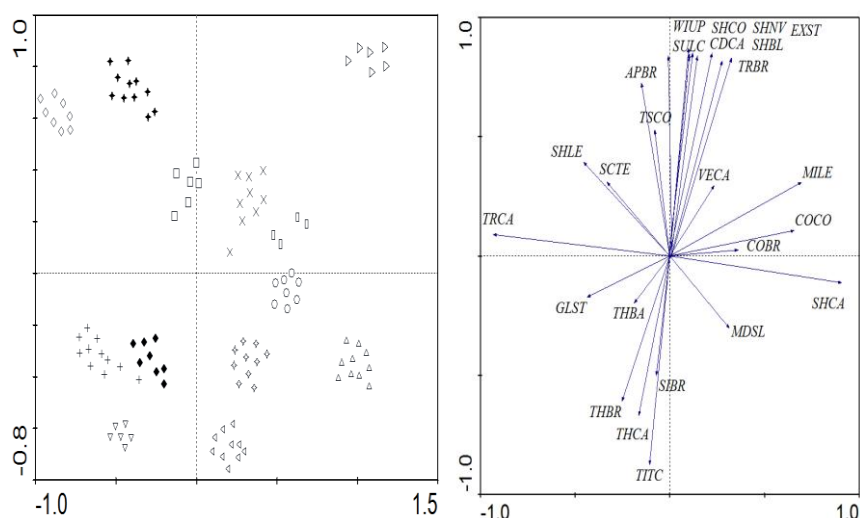
۱۸	فاصله چرخه‌های گل	Distance of Verticilliastrae (DIVE)	۰ = کم، ۲ = متوسط، ۳ = زیاد
۱۹	طول کاسه در حالت میوه	Length of frutifer (LEFR)	میلی‌متر
۲۰	طول جام گل	Length of Corolla (LECO)	میلی‌متر
۲۱	طول لوله جام گل	Length of Tube corolla (LTCO)	میلی‌متر
۲۲	شکل لب بالایی جام گل	Shape of Upper Lip Corolla (SULC)	۰ = راست، ۱ = داسی شکل، ۳ = نیمه راست
۲۳	طول لب بالا جام گل	Length of Upper Lip Corolla (LEUL)	میلی‌متر
۲۴	شکل کاسه گل	Shape of Calyx (SHCA)	۰ = تخم مرغی، ۱ = لوله ای، ۲ = لوله ای پهن، ۳ = لوله ای-استکانی، ۴ = قیفی، ۵ = استکانی
۲۵	زاویه گل آذین	Canton of Inflorescent (CAIN)	۰ = باز، ۱ = بسته
۲۶	نسبت طول براکته به طول کاسه	Bract/Calyx Ratio (BRR)	میلی‌متر
۲۷	طول گلو جام گل	Length of Curve Corolla (LCCO)	میلی‌متر
۲۸	کرک روی جام	Trichome of corolla (TRCO)	۰ = غده با پایه و بدون پایه، ۱ = بدون کرک، ۲ = تقریباً بلند و نرم، ۳ = بلند و زبر، ۴ = زیر و کوتاه، ۵ = پشمی، ۶ = کوتاه و کم تراکم، ۷ = غده پایه دار

نتایج

در ابتدا آنالیز PCA با ۷۹ صفت اندازه‌گیری شده انجام شد. شکل حاصل از این صفات نتوانست گونه‌ها را از هم جدا کند. بنا بر این صفات کیفی و کمی به‌صورت جداگانه تحلیل شدند. صفات کیفی گونه‌ها را به‌خوبی از یکدیگر متمایز کرده اما بیش‌تر صفات کمی به‌دلیل گستره زیاد تغییرات مورفولوژیکی، گونه‌ها را از هم جدا نکرد و عامل آمیختگی گونه‌ها در آنالیز صفات کیفی و کمی شد. در بین صفات مورد ارزیابی، صفات کمی مانند طول، عرض، حاشیه و نوک برگ، طول خامه و طول پرچم (MLSL, MWSL, MSLE, ASLE, LEST, LFST)، بین گونه‌ها و حتی بین افراد یک گونه تنوع بسیار زیادی دارد. به‌عنوان مثال، گونه‌های سالویا ماکروسیفون^۱، سالویا روترانا^۲، سالویا شریفی^۳، سالویا اسپینوزا^۴ بدون هیچ‌گونه تمایزی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. این نزدیکی به دلیل یکسان بودن طول و عرض برگ، طول و عرض برگ گل آذین، دم‌برگ، خامه، کلاله، رابط پرچم، میله پرچم، طول و عرض لب میانی لب پایینی جام گل، طول دم‌گل، جام گل و بساک (MLSL, MWSL, MLIL, MWIL, PELA, LEST, LSTI, LCST, LFST, LMLL, WMLL, LEPE, LECO, LEAN) است که نتوانسته به‌خوبی این گونه‌ها را از هم جدا کند. سه گونه سالویا اسکالرا^۵، سالویا کلرولوکا^۶ و سالویا اتروپاتانا^۷ به‌علت گستره وسیع تغییرات و همپوشانی آن‌ها در صفات طول و عرض برگ، طول و عرض برگ گل آذین، طول جام گل، طول خامه و پرچم و تنوع زیاد در سطح کرک گیاه (MLSL, MWSL, MLIL, MWIL, LECO, LEST, LFST) کاملاً از هم جدا نشدند. بر اساس نتایج به‌دست آمده از شکل ۱، گونه‌های بررسی شده می‌توانند بر اساس صفات داشتن خمیدگی در جام گل، بیرون‌زدگی خامه، کرک

۱. *S. macrosiphon* ۲. *S. reutrana* ۳. *S. shariffi* ۴. *S. spinosa*
 ۵. *S. sclarea* ۶. *S. chloroleuca* ۷. *S. atropatana*

روی جام، حلقه کرک درون جام، شکل لب بالایی جام گل، نوع غنچه و عرض لب بالا (SHCO, EXST, WULC, SHBL, SULC, RTIC, TSCO) از هم جدا شوند (جدول ۲). در آنالیز CA گونه‌های *سالویا لریفولیا*^۱ از گونه‌های دیگر جدا و در شاخه‌ای مجزا قرار گرفته است و بقیه گونه‌ها به دو گروه تقسیم شده است. گروه اول شامل گونه‌های *سالویا ویرگاتا*^۲، *سالویا نموروزا*^۳، *سالویا ماکروسیفون*، *سالویا روترانا*^۴، *سالویا شریفی*، *سالویا اسپینوزا*، و گروه دوم شامل گونه‌های *سالویا ایتیبویس*^۵، *سالویا کلرولوکا*، *سالویا آتروپاتانا*، *سالویا اسکلارا*، *سالویا خراسانیکا*^۶ است (شکل ۲).

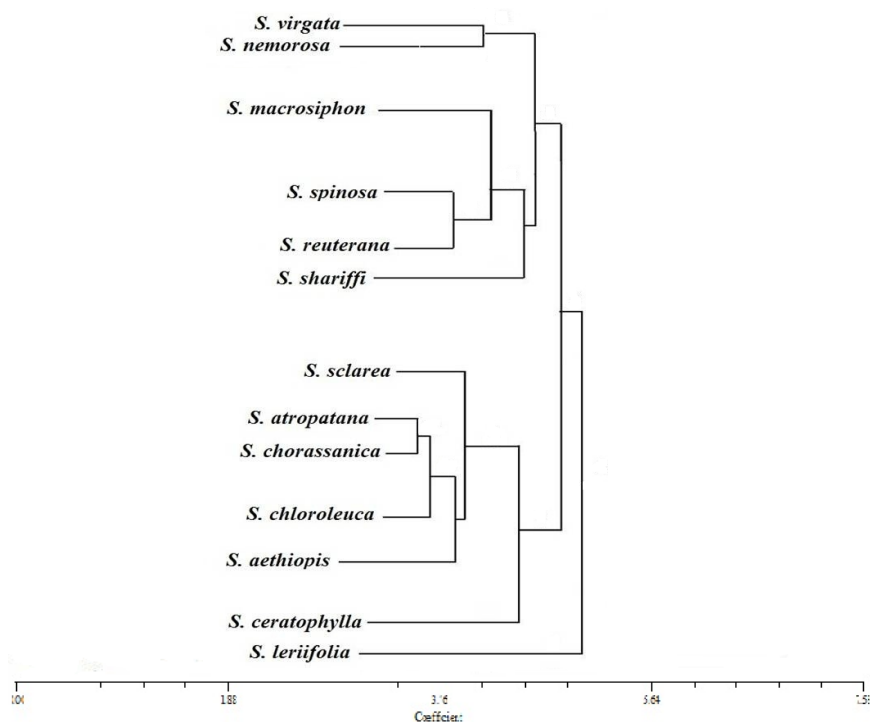

شکل ۱. شکل حاصل از PCA با استفاده از داده‌های کیفی. شکل سمت چپ توزیع نمونه‌ها و شکل سمت راست توزیع صفات را بر روی دو محور نمایش می‌دهد. \triangle گونه *S. aethiops*، \times گونه *S. chloroleuca*، $*$ گونه *S. nemorosa*، \oplus گونه *S. scalrea*، \odot گونه *S. cerathophylla*، \blacklozenge گونه *S. shariffi*، ∇ گونه *S. reutrana*، $+$ گونه *S. macrosiphon*، \triangleleft گونه *S. spinosa*، \square گونه *S. chorassanica*، \square گونه *S. atropatana*، \triangle گونه *S. leriifolia*، \square گونه *S. virgata* (PC1 = %71)

جدول ۲. نتایج حاصل از Nonparametric test با سطح معنی‌داری ۹۵ درصد، گونه‌های با تغییرات مورفولوژیکی زیاد و مشابه در این تست با این صفات جدا شدند

<i>S. macrosiphon</i> , <i>S. shariffi</i> , <i>S. reuterana</i> , <i>S. spinosa</i>	<i>S. virgata</i> , <i>S. nemorosa</i>	<i>S. sclarea</i> , <i>S. chloroleuca</i> , <i>S. atropatana</i>
TSLP	DIVE	TSLP
GLST	MLBR	GLST
NUFL	MWBR	DIVE
THBA	COBR	CAIN
SIBR	BCRA	MLBR
MLBR	LECA	WLBR
MWBR	LEFR	THBR
COBR	LECO	COBR
THBR	LTCO	SHCA
TRBR	MSCO	MDSL
MDSL	EXST	LEUL
SCTE		SULC
EXST		TSCO
WICA		EXST
CDCA		COCO
APBR		

۱. *S. leriifolia* ۲. *S. virgata* ۳. *S. nemorosa* ۴. *S. reutrana*, ۵. *S. aethiops*
۶. *S. chorassanica*

شکل ۲. آنالیز خوشه‌ای (CA) به روش UPGMA برای گونه‌های سرده *سالویا* در شمال شرق ایران

بحث

سالویا سرده بزرگی است که به دلیل پراکنش جهانی، طبقه‌بندی آن بدون دانش کافی از گستره وسیع تغییرات ممکن نیست. در این پژوهش مشخص شد که صفات کمی در *سالویا* بین گونه‌ها به اندازه کافی تمایز ایجاد نکرده و در هم‌آمیختگی بین گونه‌ها به وجود می‌آورند. وجود سطوح بالای هیبریداسیون بین جمعیت‌های گونه‌های این سرده، از دلایل مهم تنوع مورفولوژیکی در این جنس است [۹]. عموماً هیبریدها از گونه‌های والد خود، با گستره‌ای از ویژگی‌های گل، برگ و خصوصیات آناتومیکی متمایز می‌شوند [۵]. سرده *سالویا* دارای گونه‌هایی با تنوع ژنتیکی زیاد است. برای مثال گونه *سالویا اسپلندنس*^۱ دارای سازگاری زیادی نسبت به شرایط آب و هوایی متنوع از جمله ارتفاع است که این سازگاری حاکی از غنی بودن ذخیره ژنتیکی آن است [۴].

گونه *سالویا لریفولیا*^۲ اندمیک ایران است و به راحتی قابل تشخیص و غیرقابل اشتباه است [۸]. بر اساس شکل ۱، این گونه نیز به وسیله صفات قطر کاسه گل، طول دمگل در حالت گل، طول دندان بالایی و پایینی کاسه گل و طول کاسه گل در حالت میوه (WICA, LEPE), (LLLE, LEFR) از گونه‌های دیگر متمایز می‌گردد (جدول ۲). در آنالیز CA نیز این گونه از سایر گونه‌ها متمایز و در شاخه‌ای مجزا قرار گرفت (شکل ۲). در این گونه، گستره تغییرات مربوط به حاشیه برگ و طول خامه (MSLE, LEST) است. در بررسی نمونه‌های خارج استانی این گونه (کوه پیغمبر واقع در منطقه حفاظت شده توران، استان سمنان) نیز، تغییرات مشاهده شده همانند نمونه‌های منطقه بررسی شده بود.

۱. *S. splendens*

۲. *S. leriifolia*

گونه‌های *سالویا* و *برگاتا*، *سالویا* *نموروزا* از نظر ظاهری بسیار شبیه هم هستند و در آنالیز CA در یک شاخه قرار گرفته‌اند (شکل ۲). گونه *سالویا* *نموروزا* از مرکز اروپا تا مرکز آسیا گسترش دارد. در این گونه، پوشش کرک، اندازه براکته و جام گل (TSLP, MLBR, MWBR, LECO) از تغییرات چشم‌گیری برخوردار است. گونه *سالویا* و *برگاتا* گونه‌ای جهان شمول است، به طوری که تغییرات زیادی در تعداد شاخه، اندازه برگ، رنگ و طول جام گل و پوشش کرک در سطح گیاه دارد (NUBR, MLSL, MWSL, COCO, LECO, TSLP). در فلورا ایرانیکا [۹] یکی از صفات‌های جداکننده این دو گونه را طول جام (در *سالویا* *نموروزا* ۱۲-۱۰ میلی‌متر و در *سالویا* و *برگاتا* ۱۴-۱۲ میلی‌متر) آورده است. این صفت به دلیل گستره تغییرات زیاد، صفت جداکننده مناسب برای این دو گونه نیست. صفات گل آذین فشرده، رنگ براکته، غده‌های فراوان بر روی جام گل (DIVE, TSCO, COBR) از صفات متمایز کننده این دو گونه به شمار می‌روند (اشکال ۱ و ۲) و همچنین در جدول ۲ لیست صفات جداکننده این دو گونه آمده است. این دو گونه ممکن است در طبیعت هیبرید ایجاد کنند [۹]. گونه *سالویا* *نموروزا* در فلور اروپا بر اساس طول جام و پوشش کرک کاسه گل به دو زیر گونه تقسیم شده است [۱۸]. نمونه‌های بررسی شده این گونه، تغییرات زیادی در طول جام گل داشتند، اما پوشش کرک کاسه گل کاملاً مشابه هم است، چنان‌که نمونه‌های این گونه در منطقه پژوهش، به دو زیر گونه تقسیم نمی‌شوند.

گونه‌های *سالویا* *ماکروسیفون*، *سالویا* *روتراانا*، *سالویا* *شریفی*، *سالویا* *اسپینوزا* به دلیل متغیر بودن صفات کمی به خوبی از هم جدا نشدند. گونه *سالویا* *ماکروسیفون* به دلیل حضور در گستره وسیعی از زیستگاه‌ها و ارتفاعات، از ۱۰۰ تا ۲۸۰۰ متر، تغییرات مورفولوژیکی وسیعی دارد. این گونه دارای تغییرات وسیعی در تراکم و نوع کرک سطح گیاه، شکل برگ، معطر بودن، اندازه براکته، طول کاسه و طول جام گل است، چنان‌که تشخیص آن را بسیار مشکل ساخته است. در این پژوهش، این گستره وسیع تغییرات مورفولوژیکی به وضوح مشاهده شد و علاوه بر آن در رنگ گیاه، رنگ براکته، نوک و طول دندانه‌های کاسه گل نیز تغییراتی مشاهده شد. به دلیل تنوع زیاد، نمی‌توان این تغییرات را به عنوان زیرگونه در نظر گرفت [۱۷]. به همین دلیل شکل حاصل از داده‌های کمی و کیفی به هم آمیخته و جدایی را ناممکن می‌سازند، اما در آنالیز CA این گونه‌ها از هم جدا شدند و در یک گروه قرار گرفتند. خزازیان [۱۳] یک وارپته جدید از این گونه با نام *سالویا* *ماکروسیفون*^۱ (استان چهار محال و بختیاری) را بر اساس پوشش کرک و طول جام گل معرفی کرده است. در پژوهش‌های انجام شده بر روی نمونه‌های بررسی شده در صفات مذکور، گستره تغییرات بسیار زیاد بوده است، چنان‌که تشخیص وارپته فوق ممکن نیست. هیچ^۲ [۹] این گونه را به دلیل تنوع بسیار زیاد درون گونه‌ای، تحت کمپلکس نام برده است. برای بررسی بیش‌تر این کمپلکس، نمونه‌های هرباریومی دانشگاه تهران (جمع‌آوری شده از مناطق مختلف) نیز بررسی شد و تنوع فراوان صفات در این نمونه‌ها مشاهده شد. در این پژوهش، گونه *سالویا* *ماکروسیفون* از گونه *سالویا* *روتراانا* با صفات اندازه و ضخامت براکته، وجود غده‌های پایدار در قاعده ساقه، دندانه میانی لب بالایی

۱. *Salvia macrosiphon* var. *longiflora*

۲. Hedge

کاسه گل و عرض کاسه گل (LEBR, WIBR, THBR, GLST, MDSL, WICA) از هم جدا می‌شوند. گونه *سالویا ماکروسیفون* از گونه *سالویا اسپینوزا* با صفاتی مانند رنگ و ضخامت براکته (سبز و علفی)، نوک دندانها و براکته به شدت خاردار، کرک براکته، بیرون زدگی خامه گل و کرک کاسه گل (WICA, TRCA, APBR, COBR, THBR, SCTE, TRBR, EXST) جدا می‌شود. در چند نمونه بررسی شده، پرشاخه بودن *سالویا اسپینوزا* نسبت به *سالویا ماکروسیفون* مشاهده شده است، اما نمی‌توان به یقین از آن به عنوان یک صفت جداکننده نام برد. گونه *سالویا شریفی* برای اولین بار برای خراسان گزارش می‌شود، گونه‌ای که بسیار شبیه به گونه *سالویا ماکروسیفون* است. در ابتدا این گونه به دلیل صفاتی مانند عرض کاسه گل، ضخامت و نوک براکته با گونه *سالویا ماکروسیفون* اشتباه گرفته شد. در فلورا ایرانیکا [۹]، صفت جداکننده این گونه، کوچکتر بودن براکته نسبت به کاسه گل بیان شده است. در این پژوهش مشخص شد که این صفت مناسب نیست و با کمک صفاتی چون نازک بودن شاخه‌های جانبی، شاخه‌های جانبی نازک، طول کاسه گل، براکته‌های کوچک و رأس آن‌ها (THBA, SIBR, LECA, LEBR, WIBR, APBR)، این دو گونه بهتر از یکدیگر قابل تفکیک هستند (جدول ۲) (شکل ۳).

شکل ۳. تصویر گونه *S. shariffi*

گونه *سالویا سراتوفیلا*^۱ به دلیل داشتن برگ‌های شانه‌ای با بقیه متفاوت است و در شکل ۱ کاملاً جدا شده است همچنین در آنالیز CA نیز در شاخه‌ای جدا قرار گرفته است (شکل ۲). این گونه با صفاتی مانند نوع کرک قاعده گیاه که به صورت کرک‌های پشمی و غده‌دار است (غده‌های قهوه‌ای رنگ) و شکل کاسه گل (TSLP, SHCA)، از بقیه گونه‌ها جدا می‌شود. گونه *سالویا اسکالرا*، در شکل‌های ۱ و ۲ با صفات گرد بودن بین دندانها و نوک براکته (CDCA, APBR) جدا می‌شود. این گونه با داشتن براکته‌های بزرگ، رنگی یا سفید قابل تشخیص است و به همین دلیل در شکل ۲ در شاخه‌ای مجزا از سایر گونه‌ها قرار گرفته است. در گونه *سالویا خراسانیکا* از صفات بارز و جدا کننده در شکل‌های ۱ و ۲، می‌توان به نداشتن گل آذین، داشتن برگ‌های مستطیلی کشیده، فاصله زیاد چرخه‌های گل، کم بودن تعداد گل در هر چرخه، رنگ جام گل (داشتن لکه‌های بنفش در لب بالا)،

۱. *S. ceratophylla*

طول لب بالایی جام گل و نوع کرک پشت برگ (MLSL, MWSL, NUFL, COCO, LEUL, TSDL) اشاره کرد (جدول ۲). در فلورا ایرانیکا، صفت جداکننده این گونه را برگ‌های بدون دم‌برگ بیان کرده است [۹]، در حالی‌که در نمونه‌های بررسی شده، برگ‌های آن دارای دم‌برگ است. گونه *سالویا آیتیوپیس*^۱ با صفات زاویه گل‌آذین، عرض برگ، نوع کرک، دندانۀ خاردار کاسه گل، غده‌های پای‌دار و کرک سطح گیاه (CAIN, MWSL, TRCA, SCTE, GLST, TSUP)، کاملاً متمایز از گونه‌های *سالویا کلرولوکا*، *سالویا آیتیوپیس* و *سالویا ویرگاتا* است (جدول ۲). گونه *سالویا آتروپاتانا* با رنگ براکت، پوشش کرک در قاعده گیاه، حاشیۀ برگ دارای دندانۀ‌های باز و چرخه‌های گل مساوی تشخیص داده می‌شود (TSLP, MSLE, DIVE) (جدول ۲). این گونه‌ها بیش‌تر در ارتفاعات بالا و در محدوده وسیعی از زیست‌گاه‌ها رشد می‌کنند و تغییراتی در پوشش کرکی، شکل برگ، و فرم پانیکول دارند [۹]. برای بررسی بیش‌تر، نمونه‌های خارج استانی این گونه (شاهکوه در استان گلستان و اردبیل) نیز بررسی شد و این تغییرات اثبات گردید. گونه *سالویا کلرولوکا* بیش‌ترین پراکنش را در استان‌های خراسان شمالی و رضوی دارد و تغییرات در صفات کمی آن آشکار است چنان‌که با صفات مشخص بودن رگه‌های کاسه گل، کرک قاعده گیاه و بیش‌ترین طول برگ (VECA, TSLP, MLSL) قابل شناسایی است (جدول ۲).

کلید شناسایی گونه‌های *سالویا* در استان‌های خراسان شمالی، رضوی و جنوبی

- a ۱. وجود کرک بر روی لب بالایی جام گل، غنچه دارای خمیدگی، لب بالایی جام گل داسی شکل، حلقه ناکاملی از کرک درون لوله جام گل، خامه بیرون زده، لوله و گلوی جام گل به‌صورت مشخص و عرض لب بالا زیاد ۳
- b ۱. نبود کرک بر روی لب بالایی جام گل، غنچه راست، لب بالایی جام گل راست، درون لوله جام بدون حلقه، خامه بیرون زده، لوله و گلوی جام گل به‌صورت نامشخص و عرض لب بالا کم ۸
- a ۲. برگ‌ها شانه‌ای، کاسه گل تخم‌رغی، براکت و کاسه گل دارای خار سخت، کرک‌های بلند و غده‌دار
S. ceratophylla L.
- b ۲. برگ‌ها ساده، کاسه گل استکانی براکت بدون خار و کاسه گل خار مانند، کرک‌های بلند و بدون غده ۴
- a ۳. سراسر گیاه دارای کرک‌های پشمی سفید، گل‌ها کوچک، گل آذین چلچراغی
S. aethiopsis L.
- b ۳. گیاه دارای کرک‌های بلند و زیر، گل‌ها بزرگ، گل آذین خوشه‌گرزن ۵
- a ۴. براکت غشایی، بزرگ، سفید یا رنگی، بین دندانۀ‌های کاسه گرد یا بدون زاویه
S. sclarea L.
- b ۴. براکت علفی، سبز، بین دندانۀ‌ها زاویه‌دار ۶
- a ۵. برگ‌ها مستطیلی، بدون گل آذین، جام گل دارای لکه‌های بنفش رنگ، فاصله چرخه‌ها زیاد
S. chorassanica Bunge

^۱. *S. aethiopsis*

- b5. برگ‌ها تخم مرغی، دارای گل آذین، جام گل بدون لکه‌های بنفش رنگ، فاصله چرخه‌ها کم ۷
- a6. حاشیه برگ دندانان ای، برگ‌ها دارای کرک‌های پشمی، گل‌های چرخه‌های یک دست، کرک روی جام کم و کوتاه
S. atropatana Bunge
- b6. حاشیه برگ نامنظم، برگ‌ها دارای کرک‌های کوتاه و کم، گل‌های چرخه نامنظم، کرک روی جام بلند و نرم
S. chloroleuca Rech.f. & Aellen
- a7. جام گل کمتر از ۱۶ میلی‌متر، بنفش، تعداد شاخه‌ها کم ۹
- b7. جام گل بیش‌تر از ۱۶ میلی‌متر، سفید، تعداد شاخه‌ها زیاد ۱۰
- a8. براکته بنفش رنگ، جام گل آسمانی تیره، چرخه‌ها فشرده نیست
S. nemorosa L.
- b8. براکته سبز رنگ، جام گل بنفش رنگ، چرخه‌ها فشرده
S. virgata L.
- a9. سطح گیاه دارای کرک‌های پشمی، سفیدرنگ، دندان‌های کاسه گل طویل، فندقه‌ها بزرگ‌تر از ۶ میلی‌متر
S. leriifolia Bent.
- b9. سطح گیاه دارای کرک‌های کوتاه و نرم یا کرک‌های بلند و زبر، دندان‌های کاسه گل کوتاه، فندقه‌ها
کوچک‌تر از ۳/۵ میلی‌متر ۱۱
- a10. شاخه‌ها نازک، نازا، طول لوله کاسه گل کوتاه، براکته‌ها کوچک و نوک آن کمی ضخیم
S. Shariifi Rech.f. & Esfand.
- b10. شاخه‌ها ضخیم، طول لوله کاسه بلند، براکته‌ها بزرگ و نوک آن نازک ۱۲
- a11. عرض کاسه گل ۵-۴ میلی‌متر، کاسه گل باریک و لوله مانند، دندان‌های کاسه کمی خاردار، قاعده ساقه بدون غده‌های پایه دار
S. macrosiphon Boiss.
- b11. عرض کاسه گل بیش از ۵ میلی‌متر، کاسه گل لوله ای پهن تا استکانی، دندان‌های کاسه گل خاردار، قاعده ساقه دارای غده‌های پایهدار ۱۳
- a12. براکته نازک و غشایی، دندان‌های میانی لب بالایی کاسه گل کوتاه، لوله جام گل از کاسه گل بیرون زده، حاشیه
S. reutrana Boiss.
- b12. براکته علفی، دندان‌های میانی لب بالایی کاسه گل بلند، لوله جام گل از کاسه بیرون زده، حاشیه براکته دارای کرک‌های بلند و زبر
S. spinosa L.

قدردانی

از آقای علی اصغر بصیری، خانم مژگان رشیدترانلو و به‌ویژه خانم خدیجه کریمی که در جمع‌آوری نمونه‌ها کمک کردند، همچنین پژوهشگر علوم گیاهی مشهد تشکر و قدردانی می‌کنیم.

منابع

1. Applied biostatistics Inc. 1986-1998. NTSYS PC. Ver 2.02 e.
2. E. Boissier, "Flora Orientalis" Genevae et Basileae (1879).
3. S. Bruna, A. Giovannini, L. De Benedetti, M. C. Principato, B. Ruffoni, "Molecular analysis of *Salvia* spp. through RAPD markers", Acta Horticulturae 723 (2006) 69.
4. R. Claßen-Bockhoff, T. Speck, E. Weraser, P. Wester, S. Thimm, M. Reith, "The staminal lever mechanism in *Salvia*: a key innovation for adaptive radiation?", Organisms Diversity and Evolution 4 (2004) 189-205.
5. C. Epling, "Natural Hybridization of *S. apiana* and *S. mellifera*", Evolution 1 (1947) 69-78.
6. F. TerBraak, "C. J. CANOCO-an extension of DECORANA to analyze species environment relationships", Vegetatio 75 (1988) 159-160.
7. P. Hamlyn, "The Marshall Cavendish", Encyclopedia of gardening, Garrod and Lofthouse International, London, Vol. 19 (1969).
8. I. C. Hedge, "*Salvia*. In: K. H. Rechinger (Ed), Flora Iranica. Graz. Akad. Druck.", 150 (1982a) 401-476.
9. I. C. Hedge, "Labiatae. In: Flora of Turkey and the East Aegean Islands", (ed. Davis, P. H.) Edinburgh University Press, Edinburgh (1982b) 400-461.
10. I. C. Hedge, "Labiatae, In: S. I. Ali & Y. J. Nasir (Eds), Flora of Pakistan", Royal Botanical Garden, Edinburgh, 192 (1990) 193-217.
11. J. B. Walker, K. J. Sytsma, "Staminal evolution in the genus *Salvia* (Lamiaceae): Molecular phylogenetic evidence for multiple origins of the staminal lever", Annals of Botany 100 (2007) 375-391.
12. E. G. Pobedimova, "Labiatae, In: Flora of the U.S.S.R., Shishkin, B. K. (ED). Izdatel", stove Academii Nauk SSR, Moscow, USSR (1954) 178-260.
13. N. Kharazian, "A New Variaty of *Salvia macrosiphon* (Lamiaceae) for Iran", Pak. J. Biol. Sci. 11 (2008) 1173-5
14. P. Legendre, L. Legendre, "Numerical Ecology", ELSEVIER (1998) 47-48.
15. C. Linnaeus, "Species Plantarum", Bernard Quaritch Ltd, London (1960).
16. O. Polunin, A. Huxley, "Flowers of the Mediterreanean. Chatto and Windus", London (1967).

17. A. Reales, D. Rivera., J. A. Palazon, C. Obon, "Numerical taxonomy study of *Salvia* sect. *Salvia* (Labiatae)" Botanical Journal of the Linnean Society, 14, 5 (2004) 353-357.
18. T. G. Tutin, "Labiatae, In: Flora Europaea, Heywood, V.H., N.A. Burges, D. M. Moore", D. H. valentine, S. M. Walters and D. A. Webb (Eds.). Vol:3, Cambridge University Press, ISBN: 52108489X (1972) 188-192.
19. J. B. Walker, K. J. Sytsma, J. Treutlein, M. Wink, "*Salvia* (Lamiaceae) is not monophyletic: implications for the systematic, radiation, and ecological specializations of *Salvia* and tribe *Mentheae*", American Journal of Botany, 91 (2004) 1115-1125.
20. RF. Weiss, V. Fintelmann, "Herbal Medicine, Thieme", Stuttgart, (2000) 36-37.